

**NGUNDHAKAKE KEWASISAN NULIS AKSARA MURDA LAN PASANGANE
LUMANTAR MEDHIA ANIMASI FLASH SISWA KLAS VIII C
SMPN I REJOTANGAN, TULUNGAGUNG**

Siti Nurroif, Dr. Murdiyanto, M. Hum

Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah (Jawa)
Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Surabaya
sitinurroif@gmail.com

Abstrak

Adhedhasar observasi ing SMPN I Rejotangan klas VIIIC diweruhi perkara kang tuwuh yaiku kurange kawasisan siswa sajrone nulis aksara Jawa mligine aksara murda lan pasangane. Asil pasinaon siswa ora bisa nggayuh KKM yaiku biji 75. Mula saka kuwi panliti nindakake panliten kanthi tujuan ngundhakake kawasisan nulis aksara murda lan pasangane *lumantar medhia animasi flash* siswa klas VIIIC SMPN I Rejotangan, Tulungagung taun ajaran 2015/2016. Panliten iki mujudake Panliten Tindakan Kelas (PTK) kanthi urutan metodhe yaiku ancangan panliten, *prosedur* panliten, *setting* panliten, sumber dhata lan dhata panliten, instrumen panliten, tata cara ngumpulake dhata, tata cara pangolahe dhata lan *indikator keberhasilan*. Panliten iki kaperang dadi rong siklus, kang saben sikluse migunakake lembar tes asil pasinaon siswa, lembar observasi aktivitas siswa lan lembar observasi aktivitas guru. Ing pungkasan panliten ditemokake: (1) biji observasi aktivitas siswa siklus I yaiku 56,6 % lan siklus II yaiku 76,9%, (2) biji observasi aktivitas guru siklus I yaiku 61,6% lan siklus II yaiku 86,1%, (3) asil pasinaon siswa siklus I yaiku 73,1% kanthi siswa tuntas 16 siswa lan kang urung tuntas 14 siswa lan siklus II yaiku 85,6% kanthi siswa tuntas 26 siswa lan urung tuntas 4 siswa. Adhedhasar biji kasebut diweruhi anane undha-undhakan kang *signifikan* ngenani kawasisan siswa nulis aksara murda lan pasangane. Siswa luwih penak ngiling-ngiling materi nulis aksara murda lan pasangane. Siswa luwih aktif sajrone kagiyatan-kagiyatan pasinaon. Senama uga aktivitas guru katon luwih luwes lan trampil sarta kapenak ditampa amarga guru luwih tlti lan tlaten ngandharake materi nulis aksara murda lan pasangane *lumantar medhia animasi flash*.
Tembung-tembung wigati: Kawasisan, aksara murda lan pasangane, *animasi flash*.

PURWAKA

Lelandhesaning Panliten

Nulis aksara Jawa, perlu anane latihan khusus kang ajeg lan kaprogram, amarga nulis aksara Jawa kalebu proses ngecakake simbol-simbol kang angel diapalake. Mula saka iku, sajrone pasinaon nulis aksara Jawa, guru lan siswa diajab supaya kreatif kanthi nggunakake sawernaning cara. Miturut paradigma pendhidhikan jaman saiki, guru minangka *konseptor*, *fasilitator*, *motivator*, lan *evaluator* tumrap siswa. Siswa dilatih aktif lan kreatif sajroning pasinaon.

Adhedhasar observasi tumrap siswa klas VIIIC ing SMPN 1 Rejotangan ngenani nulis aksara Jawa, diweruhi prakara kang tuwuh yaiku kurange kawasisan siswa sajrone nulis aksara Jawa. Asil pasinaon siswa sajrone nulis aksara Jawa, 50% ora bisa nggayuh KKM, yaiku biji 75. Bab iki dijalari dening siswa ngrasa kangelan anggone ngapalake lan ngecakake wujud aksara Jawa, mula siswa kurang aktif. Siswa uga kurang nggatekake tumrap cara pamulangan kang digunakake dening guru.

Kanthi kahanan kasebut, mula wigati anane *inovasi* sajrone sistem pamulangan bahasa Jawa supaya bisa luwih narik kawigaten siswa. *Inovasi* kasebut bisa ditrapake, salah sijine ing medhia pamulangan. Kanthi nggunakake medhia kang anyar diajab ing pamulangan basa Jawa siswa bisa rumangsa seneng lan bisa konsentrasi nalika nampa pamulangan. Kanthi kahanan kaya mangkono diajab tujuan pamulangan basa Jawa bisa kagayuh dening siswa kanthi *optimal*.

Kanggo mujudake iki mau, panliti njupuk medhia *animasi flash* kanggo mbiyantu proses pamulangan nulis aksara Jawa mligine nulis aksara murda lan pasangane. Kanthi nggunakake medhia iki proses pasinaon diajab bisa lumaku luwih lancar, amarga medhia iki bisa menehi gambar kang luwih *canggih* tinimbang *power point*. *Flash* uga nduweni tampilan animasi kang bisa narik kawigaten siswa kanggo sinau. Kanthi anane medhia iki siswa diajak luwih ngenal aksara murda lan pasangane lumantar teknologi kang nyenengake, *inovatif* lan *variatif*.

Kanthi anane medhia iki guru luwih fokus nalika ngandharake materi.

Sajrone medhia animasi guru menehi *fasilitas* sinau siswa supaya luwih gampang, mligine ing pamulangan nulis aksara Jawa. Medhia *animasi flash* nduweni tampilan kang *variatif* sahingga siswa seneng, kanthi kahanan iki diajab bisa ngundhakake asil pasinaon siswa, aktivitas siswa lan aktivitas guru.

Panliten iki kalebu panliten terapan kang nduweni tujuwan ngetrapake, nguji, lan ngevaluasi daya sawijining teori kang ditrapake kanggo mrantasi perkara praktis. Panliten iki ditindakake kanthi medhia pamulangan arupa medhia *animasi flash* kanggo kawasisan nulis aksara Jawa mligine aksara murda lan pasangane. Kanthi medhia *animasi flash* iki proses pamulangan ing klas ana owah-owahan. Guru ora dadi sumber utama sajrone pamulangan ing klas, nanging siswa sing aktif. Ing kene guru mung minangka fasilitator tumrap siswa. Kanthi anane owah-owahan kasebut diajab bisa ndadekake sistem pamulangan luwih apik lan bisa ngundhakake asil sinaune siswa minangka indikator kasile sawijining pamulangan. Medhia iki dijangkepi karo *audio-visual* lan *game* kang nyengkuyung materi, saengga bisa narik kawigaten siswa. Saliyane iku, siswa uga bisa sinau mandhiri lumantar medhia iki.

Adhedhasar apa kang wis diandharake ing ndhuwur, mula ditindakake panliten kanthi irah-irahan "**Ngundhakake Kawasisan Nulis Aksara Murda Lan Pasangane Lumantar Medhia Flash Klas VIIIC SMP I Rejotangan, Tulungagung Taun Ajaran 2015/2016**". Kanthi asil panliten iki diajab bisa didadekake tetimbangan tumrap para guru nggunakake medhia sajrone pamulangan liyane.

Undheraning Panliten

Adhedhasar landhesaning panliten ing ndhuwur, underaning panliten kang diteliti yaiku:

- (1) Kepriye undhak-undhakane keaktifan siswa klas VIIIC SMPN I Rejotangan sajrone nulis aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash*?
- (2) Kepriye undhak-undhakane keaktivanguru klas VIIIC SMPN I Rejotangan sajrone nulis aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash*?
- (3) Kepriye undhak-undhakane asil pasinaon siswa klas VIIIC SMPN I Rejotangan sajrone nulis aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash*?

Ancase Panliten

Adhedhasar underane panliten ing ndhuwur, mula panliten iki nduweni tujuwan, yaiku:

- (1) Ngandharake undhak-undhakane keaktifan siswa klas VIIIC SMPN I Rejotangan sajrone nulis aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash*.
- (2) Ngandharake undhak-undhakane keaktifan guru klas VIIIC SMPN I Rejotangan sajrone nulis aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash*.
- (3) Ngandharake asil pasinaon siswa klas VIIIC SMPN I Rejotangan sajrone nulis aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash*.

Paedah Panliten

Andhedhasar tujuwan panliten kasebut diolehake paedah saka panliten iki, yaiku:

- (1) Kanggo siswa
Kanthi panliten iki siswa bisa luwih nduweni motivasi sajrone nyinau basa Jawa, saengga siswa bisa luwih aktif lan kreatif. Kanthi anane medhia iki kahanan sajroning kagiyatan pamulangan bisa luwih nyenengake lan bisa mbiyantu siswa meruhi pigunane medhia kang disuguhake kanthi *animasi flash* minangka panyengkuyung pamulangan basa Jawa, mligine nulis aksara murda lan pasangane. Kanthi panliten iki uga diajab siswa bisa luwih ngregani pamulangan basa Jawa.
- (2) Kanggo guru
Lumantar panliten iki diajab bisa menehi sumbangan tumrap guru supaya bisa didadekake alternatif ngenani medhia pamulangan saengga bisa ngundhakake kinerja lan kualitas guru sajroning pamulangan basa Jawa, mligine nulis aksara murda lan pasangane. Asil panliten iki diajab uga bisa mbiyantu ing pamulangan liyane, ora amung basa Jawa bae.
- (3) Kanggo sekolah
Asil panliten iki bisa didadekake bahan tetimbangan sajroning pangembangan kurikulum.
- (4) Kanggo panliti
Asil panliten iki diajab bisa dadi ancangan kanggo panliti ing panliten sabanjure. Saliyane iku, uga nambahi kawruh ngenani medhia lan teknologi kanggo pamulangan.

Wewatesaning Istilah

- (1) Nulis
Nulis yaiku kawasisan kroning proses pengolahan lan pamedhare gagasan kanthi runtut, logis, lan nduweni makna saengga bisa menehi pemahaman imajinatif marang pamaose kanthi maksimal (Lado sajroning Basir, 2010:29).

(2) Aksara Murda lan Pasangane

Aksara murda yaiku aksara sesirah utawa aksara sesirah (huruf kapital). Aksara murda iku mung kanggo pakurmatan. Lumrahe kanggo nulis jeneng utawa jejuluk titah kang tata caraning urip kaya manungsa lan jenenge padunungan (Riyadi, 2009:33).

(3) Medhia

Medhia yaiku samubarang kang bisa digunakake kanggo nyalurake pesen saka sumber marang kang nampa pesen saengga bisa ngrangsang pikiran, kawigaten, lan pangrasane siswa saengga proses pamulangan bisa lumaku (sadiman, 2005:7).

(4) Animasi

Animasi yaiku gambar kang ngemot objek kaya-kaya urip. Objek sajrone gambar bisa arupa tulisan, samubarang, werna lan efek (Qirana, [http://clickyudhagirana.wordpress.com/2012/03/29/pengertian-dan-jenis-jenis-animasi/\(diakses tanggal 29/02/2015, pukul14:29\)\)](http://clickyudhagirana.wordpress.com/2012/03/29/pengertian-dan-jenis-jenis-animasi/(diakses%20tanggal%2029/02/2015,%20pukul14:29))).

(5) Adobe flash

Adobe flash yaiku sawijining program kang ditujukake marang para *desainer* utawa *programer* kang ngrancang animasi kanggo nggawe web, presentasi utawa proses pamulangan supaya luwih interaktif lan spesifik sarta efektif (Dhanta, 2007:10).

TINTINGAN KAPUSTAKAN

Kawasisan Nulis

Nulis minangka salah siji saka 4 kawasisan basa kang kudu diduweni dening manungsa. Akeh para ahli kang menehi teges ngenani nulis, antarane Tarigan (2008:3) ngandharake yen nulis mujudake sawijining kawasisan basa sing digunakake kanggo komunikasi kanthi cara ora langsung, ora kanthi adhep-adhepan karo liya. Andharan kasebut salaras karo pratelane Lado (sajroning Basir, 2010:29) kang ngandhrake kawasisan nulis, yaiku kawasisan jroning proses pengolahan lan pamedhare gagasan kanthi runtut, logis, lan nduweni makna saengga bisa menehi pemahaman imajinatif marang pamaose kanthi maksimal.

Tarigan (2008:22) ngandharake yen paedah utawa tulisan yaiku minangka sarana komunikasi kanthi langsung. Nulis iku wigati banget jroning pendhidhikan amarga bisa dadi sarana kritis nyampekake panemu lan ngrembakake gagasan. Katrampilan iki minangka kawasisan kang kompleks lan mbutuhake saperangan pengetahuan lan katrampilan (Akhadiyah, 1997:2). Kawasisan iki dudu kawasisan kang bisa langsung diduweni nanging mbutuhake latihan sing kerep lan praktek.

Aksara Murda lan Pasangan

Aksara murda cacahé winates. Ora saben aksara legena ana aksara murdane. Kang lumrah cacahé aksara murda ana 8:

Tabel 1. Aksara Murda lan Pasangane

No.	Aksara Murda lan Pasangan	Aksara Latine
1.	!® @—	Na
2.	# ° \$±	Ka
3.	%² ^³	Ta
4.	&´	Sa
5.	*µ	Pa
6.		Nya
7.		Ga
8.		Ba

Kanthi anane owah-owahane jaman titi tulis basa Jawa nganggo aksara Jawa uga ngalami owah-owahan rikala taun 1974, cak-cakane aksara murda uga dadi owah, yaiku kajaba kanggo nulis jenenge wong, aksara murda lan pasangane uga kanggo nulis jenenge titah kang tata caraning uripe kaya manungsa, kayata raseksa, wanara lan sapanunggalane kang kasebut ing carita padhalangan sarta bisa uga kanggo nulisake: pangkat/gelar utawa kalungguhan, papan panggonan tinamtu, kantor/bebadan, lsp. Dene panulise mung salah siji saben tembung, dipilih aksara kang mapane ngarep dewe. Yen aksara ngarep dewe ora ana murdane, mula dipilih aksara burine

Medhia

Tembung medhia asale saka basa latin lan minangka wujud jamak saka tembung medium kang

kanthi *harfiah* nduweni teges tengah, *panyalur* utawa *pengantar* (Arsyad, 2014:3). Gerlach lan Ely (sajrone Arsyad, 2014:3) ngandharake yen medhia yaiku manungsa, materi, utawa kedadayan kang nuwuhake sawijining kahanan kang bisa ndadekake siswa mikolehi kawruh, kawasisan, utawa laku. Akeh kang negesi medhia kanthi beda-beda, nanging ing kene diwatesi amung ing pamulangan bae. Medhia pamulangan yaiku medhia kang gunakake kanggo nglantarne pesen utawa informasi kanthi tujuwan instruksional utawa duweni maksud pamulangan.

Medhia ing panliten iki dijangkepi karo *audio-visual* lan *game* kang nyengkuyung materi. Bab iki nduweni tujuwan supaya luwih bisa dipahami lan dieling-eling dening siswa, amarga siswa bisa ndheleng tata cara panulisane lan uga ana swara kang njlentrehake tata cara panulisane kasebut. Saliyane iku, anane *game* bisa ndadekake kahanan klas ora tegang lan bisa narik kawigaten siswa.

a. Jinis-Jinis Medhia Pamulangan

Akeh jenis medhia kang wis diweruhi lan digunakake sajrone pamulangan sasuwene iki. Saben-saben jinis medhia kasebut bisa diklompokake miturut karakteristik lan sipat-sipat medhia kasebut, yaiku:

(1) Medhia grafis

Medhia iki kagolong medhia visual, kayadene medhia umume medhia iki nduweni paedah kanggo nyalurake pesen saka sumber menyang kang nampa pesen.

(2) Medhia audio

Medhia iki gegayutane karo pangrungon. Pesen kang dikandhut diwedharake lumantar lambang-lambang auditif, senjata verbal utawa non verbal.

(3) Medhia proyeksi diam

Medhia iki meh padha karo medhia grafik yaiku menehi rangsangan visual. Kang mbedakake medhia grafis karo medhia iki yaiku ing medhia grafis bisa interaksi langsung karo pesen kang dikandhut medhia.

b. Paedah Medhia Pamulangan

Medhia minangka piranti kang digunakake sajroning pamulangan wis samesthine nduweni paedah kang wigati. Arsyad (2014:25) ngandharake paedah medhia pamulangan kang umum, yaiku:

- (1) Negesake penyajian pesen
- (2) Pasinaon bisa luwih narik kawigaten
- (3) Bisa mrantasi masalah ruang, wektu, lan daya indra kang winates.
- (4) Cara nggunakake medhia kang trep lan variatif bisa mrantasi sikap pasife siswa.
- (5) Kanthi sipat, lingkungan, pengalaman, siswa kang ora padha dene kurikulum lan materi pamulangan padha kanggo saben siswa, bab iki njalari guru kangelan.

Saka panemu ahli ing ndhuwur ngenani paedah medhia pamulangan nduweni inti yaiku mbiyantu proses pamulangan supaya siswa bisa mangerteni marang materi.

c. Kriteria Pamilihing Medhia

Medhia minangka komponen saka sakabehe tujuan instruksional, mula saka iku sajroning milih medhia kudu nggatekake kriteria kag paling utama. Kriteria kasebut yaiku medhia kudu salaras karo tujuwan pamulangan lan kompetensi kang digayuh.

Dick & Carey (sajrone Sadiman, 2005:86) ngandharake saliyane salaras karo tujuan pamulangan, ana 4 fakta kang kudu didadekake tetimbangan sajrone milih medhia, yaiku (1) anane sumber sakiwa tengene, yen medhia kasebut ora ana ing sakiwa tengene mula kudu tuku utawa gawe dhewe, (2) yen tuku utawa mrodhuksi dhewe ana dana, fasilitas, lan tenaga, (3) faktor kang gegayutan karo keluwesan, kepraktisan lan kakuwatan medhia kasebut kanggo wektu kang suwe, lan (4) efektivitas biaya ing wektu sabanjure.

d. Dasar Tetimbangan Sajrone Pamilihe Medhia

Sajrone milih medhia ora bisa sembrana, nanging kudu nggatekake kriteria-kriteria ing ndhuwur lan tingkat kaselarasan karo materi lan tujuan pamulangan. Arsyad (2014:74) ngandharake yen guru anggone milih medhia kanggo digunakake ing klas iku adhedhasar tetimbangan, ing antarane 1) selaras karo tujuwan kang arep digayuh, 2) guru wis rumangsa akrab karo medhia kasebut, 3) praktis lan luwes, lan 4) medhia kang dipilih duwe *mutu teknis*.

Medhia Flash

Medhia *flash* sadurunge diarani *macromedhia flash* yaiku salah sawijining perangkat lunak komputer minangka prodhuk unggulan *adobe flash systems*. *adobe flash* digunakake kanggo gawe gambar vektor utawa animasi gambar. Asil saka prangkat iki *file extension*. *Swf* lan uga bisa disetel ing web kang dipasang *adobe flash player*.

Miturut Dhanta (2007:10), *adobe flash* sawijining program kang ditujokake marang para *desainer* utawa *programer* kang ngrancang animasi kanggo gawe *web*, presentasi utawa proses pamulangan supaya luwih interaktif lan spesifik sarta efektif.

Adabe flash mujudake sawijining program kang didesain dening *Adobe* lan program *aplikasi authoring profesional* kang digunakake kanggo gawe animasi lan *bitmap* kang wigati banget kanggo mbangun situs web kang *terinteraksi* lan *dinamis*. *Flash* didesain kanthi kewasisan kanggo gawe

animasi 2 dimensi kang mumpuni lan enteng sahingga *flash* akeh digunakake kanggo grembakaake lan menahi efek *animasi* ing *website*, CD interaktif lsp. Saliyane iku aplikasi iki uga bisa kanggo gawe *animasi logo, movie, game* lsp (Adobe, http://id.wikipedia.org/wiki/Adobe_flash). Kanthi kahanan iku donya pendidikan bisa jupuk paedahe adobe flash utamane kanggo gawe medhia pamulangan kang *interaktif lan inovatif*.

Animasi

Animasi yaiku gambar obah sawijining objek kasusun tratur miturut alur obahe kang wis katemtoake ing saben undhak-undhakan itungan wektu kedadeyan. Gambar utawa objek kang dimaksud ing definisi dhuwur bisa arupa manungsa, kewan utawa tulisan (Setiandekky.blog.widyatama.ac.id/). *Animasi* bisa dimangerteni gambar obah kang obahe diatur dening salah sawijining program yaiku *flash*. Kanthi nggunakake *flash* bisa nganimasekake objek gambar saengga gambar kasebut kaya-kaya obah. Tujuwuan utama digunakake animasi kanggo narik kawigatene wong sing ndeleng lan sing gunakake.

Kanthi anane animasi iki siswa kang sasuwene iki mung ndeleng gambar mati utawa ora obah saiki bisa ndeleng gambar obah kang tamtune luwih nyenengake lan bisa digawe mrantasi perkara ing klas kayata klas monoton, klas pasif.

METODHE PANLITENA

Ancangan Panliten

Panliten kanthi irah-irahan “Ngundhakake Kawasisan Nulis Aksara Murda lan Pasangane Lumantar Medhia *Animasi Flash* Siswa Klas VIII C SMPN 1 Rejotangan Taun Ajaran 2015/2016” iki mujudake Panliten Tindakan Klas (PTK) kang duweni tujuan ngundhakake kawasisan nulis aksara murda lan pasangane siswa klas VIII C SMPN 1 Rejotangan taun ajaran 2015/2016 lumantar medhia *animasi Flash*.

Panliten iki njupuk perkara nyata kang diadepi dening *praktisi pendidikan* dudu saka kajian teoretis, ing bab iki guru bidang study Bahasa Jawa. Saliyane iku panliten iki asifat khas kaya dene karakter PTK yaiku anane tindakan tertamtu kanggo ngapiki kagiyatan pamulangan ing klas.

Panliten iki dirancang dadi 2 siklus kanthi pangajap *indikator keberhasilan* kagayuh. Saben siklus kalaksanakake cunduk karo owah-owahan kang arep digayuh kaya kang wis didesain ing faktor kang arep ditliti.

Prosedhur Panliten

Adhedasar model kang dikembangke dening Kurt Lewin (ing Arikunta,2014:37) , ing kang saben siklus ana 4 tahapan kang kudu dilakoni, yaiku:

- 1) Tahap ngrencanakake pamulangan (*planning*)
- 2) Tahap nindakake pamulangan (*action*)
- 3) Tahap observasi (*observe*)
- 4) Tahap refleksi (*reflection*)

Tahapan-tahapan kasebut ing dhuwur dijlentrehake kanthi rinci ing ngisor iki.

a. Tahap Ngrencanakake Pamulangan

Sajrone tahap rancangan iki, nerangake ngenani rencana kang ditindakake sajrone pamulangan nulis aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash* ing klas VIIC SMPN 1 Rejotangan, Tulungagung. Rencana kasebut kaperang saka:

1. Nyusun Rencana Pelaksanaan Pengajaran (RPP) pamulangan nulis aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash*.
2. Nyiapake medhia *animasi flash* nulis aksara murda lan pasangane minangka sarana sajrone pasinaon.
3. Nyusun lan nyiapake instrumen tes lan non tes. Instrumen tes isine ngennai soal-soal kang bakal dikerjakake dening siswa lan uga format pambiji kang bakal diisi kanthi biji siswa. Banjur instrumen non tes yaiku lembar observasi lan dokumentasi;
4. Ngrencanakake kerja sama karo pihak sekolah;
5. Ngrencanakake karo mitra kerja kang bakal dijaluki tulung sajrone proses observasi (observer).

Kelimane mujudake tindakakan awal kang dilakoni minangka tindakan perencanaan sajrone panliten iki. Kanthi rencana kasebut dikarepake tindakan sabanjure yaiku tindakan panliten bisa lumaku kanthi lancar.

b. Tahap Nindakake Pamulangan (*action*)

Tindakaken kang bakal ditindakake dening panaliti yaiku nindakake pamulangan nulis aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash* siswa klas VIIC SMPN 1 Rejotangan kang wis dirancang ing RPP kanthi pengajab bisa ngundhakake kawasisan nulis aksara murda lan pasangane. Kaya umume kegiatan belajar mengajar (KBM) kagiyatan iki kaperang saka telung kagiyatan utama, yaiku apresiasi, kagiyatan inti, lan kagiyatan panutup. Katelu kagiyatan kasebut kajabarake ing ngisor iki.

1. Kagiyatan Apersepsi

Kagiyatan iki minangka kagiyatan awal sajrone proses pamulangan. Ing kagiyatan iki dikarepake guru bisa nggugah krenteg siswa marang

pelajaran nulis aksara murda lan pasangane. Tindakan guru sajrone kagiyatan iki, kaandharake ing ngisor iki.

- Guru menahi salam, ndonga lan ngabsen
- Siswa lan guru nembang tembang dolanan “gambang suling” kanggo motivasi
- Guru nyiapake piranti medhia kang arep digawe.
- Sadurunge siswa diwenahi materi aksara murda lan pasangane, guru menahi weruh ngenani langkah-langkah pasinaon kang arep dilakoni.
- Guru njlentrehake tujuwan pasinaon kang nyakup aspek kognitif, psikomotorik lan afektif, kang kudu digayuh ing Kompetensi Dasar: nulis aksara Jawa.

2. Kagiyatan Inti

Kagiyatan inti minangka kagiyatan intine panliten, ing kagiyatan iki, panaliti nindakake pamulangan nulis aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash*. Tindakan guru sajrone kagiyatan inti kajabarake ing ngisor iki.

- Kanthi medhia *animasi flash*, guru mbaleni materi sadurunge (aksara carakan, pasangan lan sandangan)
- Kanthi medhia *animasi flash* guru menahi materi aksara murda lan pasangane.
- Kanthi medhia *animasi flash*, guru menahi tuladha tembung lan ukara kang ana aksara murda lan pasangane.
- Guru lan siswa ngulas (tanya jawab) ngenani aksara murda lan pasangane kang ana ing tuladha.
- Siswa nrima teks wacana aksara Jawa kang ing jerone ana aksara murda lan pasangane.
- Kanthi nggolong, siswa diskusi ngenani teks wacana aksara Jawa kang wis ditampa.
- Guru mbimbing saben-saben klompok kang diskusi ngenani teks wacana aksara Jawa kang ing jerone ana aksara murda lan pasangane
- Guru menahi ulasan (*pemantapan*) marang materi nulis aksara murda lan pasangane sawise saben-saben klompok presentasi.
- Guru menahi evaluasi arupa tes tulis kanggo meruhi asil pasinaon materi aksara murda lan pasangane.

Kagiyatan inti dipungkasi kanthi tes kang diaturake dening guru, nalika siswa nggarap tugas, guru lan observer menahi pambiji keaktifan siswa. Dene keaktifan guru diwenahi pambiji dening observer.

3. Kagiyatan Panutup

Kagiyatan panutup minangka kagiyatan akhir sajrone proses pamulangan. Ing kagiyatan iki, pamulangan mung fokus marang kagiyatan dudutan lan refleksi diri sasuwene proses pamulangan.

Tindakan sajrone kagiyatan panutup kaandharake ing ngisor iki.

- Guru bebarengan karo siswa nindhakake refleksi ngenani materi kang wis diwenehne.
- Guru menahi tugas omah arupa teks aksara latin kang kudu salin menyang aksara Jawa.
- Guru nutup pamulangan kanthi donga lan salam

Kagiyatan panutup minangka kagiyatan kang wekasan sajrone kagiyatan panliten iki, bubare kagiyatan iki nuduhake menawa panliti wis oleh dhata-dhata kang dibutuhake sajrone proses panliten. Sabubare kagiyatan panutu, panliti nindakake pengolahan dhata.

c. Tahap Observasi (*observe*)

Observasi yaiku migatekake samubarang kanthi nggunakake mripat minangka kagiyatan ngamati asil utawa dhampak saka panliten kang wis katindakake sajrone pamulangan nulis aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash* siswa klas VIII SMPN 1 Rejotangan.

Observasi dienggo kanggo ngerteni aktivitas siswa lan guru ing klas sajrone proses pamulangan dumadi. Observer minangka mitra panliti kang dijaluki tulung kanggo ngobservasi aktifitas siswa lan aktivitas guru sajrone proses pamulangan adhedhasar lembar pengamatan kang wis digawe.

d. Tahap Refleksi (*reflection*)

Refleksi minangka kagiyatan menahi kajian tumrap asil tindakan kang wis katindakake kanggo nemtokake tindak lanjut kang bakal ditindakake sabanjure. Manawa presentasi sajrone panliten kang sepisan isih asipat negatif, ateges panliten iki durung bisa ngundhakake kawasisan nulis aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash* siswa klas VIII SMPN 1 Rejotangan, mula perlu katindakake perbaikan ana ing panliten kaloro. Sajrone panliten PTK panliten lanjutan iki diarani *siklus II*. Sajrone refleksi bakal kaandharake telung perangan, yaiku: (1) bab-bab kang wis bisa kagayuh, (2) bab-bab kang durung bisa kagayuh, lan (3) nemtokake tindak lanjut kanggo ngrancang siklus sabanjure.

Tindakan perbaikan utawa *siklus II* ditindakake menawa, sajrone panliten kang wiwitan siswa durung bisa nggayuh kriteria penilaian kang diandharake lan durung bisa ngancik presentase kelulusan klasikal kang ditetapake yaiku 75%.

Setting Panliten

Subjek panliten iki, yaiku siswa klas VIII semester 1 taun ajaran 2015/2016 ing SMPN 1 Rejotangan Tulungagung kang dumadi saka 30 siswa kanthi rincian 16 siswa lanang lan 14 siswa wadon. Panliten

iki mapan ing klas VIIIC SMPN 1 Rejotangan Tulungagung. SMPN 1 Rejotangan Manggon ing desa Rejotangan kecamatan Rejotangan kabupaten Tulungagung. Panliten iki kaleksanan ing semester gasal taun ajaran 2015-2016. Rancangan kasusun wiwit tanggal 5 september nganti 12 september digawe saben dina Setu. Pangetrapan tindakan kalaksanan wiwit tanggal 17 september nganti 1 oktober 2015 saben dina Kemis, 2 jam ajaran saben minggu per jam ajaran 40 menit.

Sumber Dhata lan Dhata Panliten

Sumber dhata ing panliten iki, yaiku siswa klas VIIIC semester 1 taun ajaran 2015/2016 ing SMPN 1 Rejotangan Tulungagung kang dumadi saka 30 siswa kanthi rincian 16 siswa lanang lan 14 siswa wadon. Siswa ing klas iki kususe lan Siswa SPMN 1 Rejotangan umume ora duweni kawasisan nulis aksara Jawa. Mula saka kuwi panliti jupuk perkara iki kanggo PTK kususe ing klas VIIIC

Adhedhasar underaning panliten, data panliten iki kaperang dadi telu yaiku:

1. Kanggo mangsuli prakara panliten nomer 1 dibutuhake data ngenani proses pamulangan lumantar medhia *animasi flash* kang arupa lembar observasi aktivitas siswa.
2. Kanggo mangsuli prakara panliten nomer 2 dibutuhake data ngenani proses pamulangan lumantar medhia *animasi flash* kang arupa lembar observasi aktivitas guru.
3. Kanggo mangsuli prakara panliten nomer 3 dibutuhake data ngenani asil pasinaon siswa lumantar medhia *animasi flash* kang arupa asil tes siswa.

Instrumen Panliten

Instrumen yaiku sarana sing digunakake sajrone nglumpukake dhata supaya luwih jangkep, cermat, lan sistematis saengga luwih kepenak dianalisis. Instrumen kang digunakake yaiku Rencana Pelaksanaan Pembelajaran (RPP), soal tes, lembar obsevasi aktivitas siswa lan lembar observasi aktivitas guru.

Tata Cara Ngumpulake Dhata

Tata cara ngumpulake dhata migunakake teknik tes lan non tes. Tes mujudake sarana ngukur dhata kang wigati banget ing panliten. Tes yaiku saperangan stimuli kang diwenehake marang pawongan kanthi tujuwan pikantuk wangsulan kang sabanjure digunakake kanggo netepake skor (Kusuma, 2008:78).

Tes ing panliten iki nggunakake tes gaweyane guru, yaiku tes ngenani aksara murda lan pasangane arupa tes tulis. Tes iki ditindakake kaping pindho

yaiku ing siklus I lan siklus II. Tes kang diwenehake arupa soal ngenani aksara murda lan pasangane kang katulis ana Lembar Penilaian (LP).

Teknik non tes kaperang saka teknik *observasi* lan *dokumentasi*. Teknik observasi katindakake kanthi telung tahapan, yaiku (1) nyiapake lembar *observasi*, (2) nindakake *observasi* sasuwene pamulangan lumaku, lan (3) nata asil *observasi*.

Dokumentasi katindakake kanthi dokumen awujud foto pelaksanaan panliten tindakan klas kang kasusun lan didheskripsikake adhedhwar kagiyatan kang dituduhake saka foto kasebut. Mula kang dibutuhake sajrone dokumentasi, yaiku pawongan kang ndokumentasekake lan kamera kanggo dokumentasi.

Tata Cara Pangolahe Dhata

Panliten iki nggunakake analisis deskriptif kualitatif yaiku analisis kanthi ndheskripsikake asil panliten kang arupa angka-angka. Dhata-dhata kang dianalisis sajrone panliten iki yaiku:

1. Pangolahe Asil Observasi Aktivitas Siswa lan Guru Dhata asil observasi aktivitas siswa lan guru dianalisis kathi rumus:

$$P = \frac{f \times 100\%}{N}$$

Katrangan:

- P :persentase frekuensi kedadeyan kang tuwuh
f :frekuensi aktivitas sing tuwuh
N : cacahé sakabehe aktivitas (Indarti, 2008:26)

Skala pembanding kang digunakake yaiku:

- 5 = apik banget
4 = apik
3 = cukup
2 = kurang
1 = kurang banget

Saka asil analisis kasebut bisa diweruhi yen medhia kang digawe layak utawa ora lan selaras karo skala kualifikasi panliten tartamtu. Bab kasebut kang dituduhake kanthi skala likert wis dimodifikasi kaya ing tabel 2 ing ngisor iki:

Tabel 2. Skala Kualifikasi Observasi (Skala Likert)

Tingkat pencapaian	Kualifikasi
90-100%	Apik banget
80-89%	Apik
70-79%	Cukup
60-69%	Kurang
50-59%	Kurang banget

Adhedhasar KKM kang digunakake ing SMPN I Rejotangan aktivitas siswa bisa diarani tuntas nalika duweni nilai minimal 75 utawa sadhuwure 75.

1. Analisis Asil Tes Siswa

Asiil tes siswa dianalisis kanthi deskriptif kuantitatif, analisis iki saka asil pitakonan-pitakonan

kang wis digarap dening siswa kanthi individu. Dhata saka asil pasinaon siswa bisa dianalisis kanthi rumus:

$$M = \frac{\sum fx}{N} \quad (\text{Indiarti, 2008:26})$$

Katrangan :

M : biji rata-rata

$\sum fx$: jumlah sakabehe bijine siswa

N : cacah siswa

Sawise iku, banjur digoleki persentase ketuntasan klasikal kanthi rumus:

$$P = \frac{\sum \text{siswa kang tuntas} \times 100\%}{\sum \text{siswa saklas}}$$

Dhata saka skor tes siswa, banjur ditetapake kriteriane. Sajrone kriteria iki, kategori skor siswa bisa dideleng ing tabek ngisor iki.

Tabel 3. Kriteria Biji Siswa

Interval Skor	Prosentase Asil Observasi Siswa	Taraf keberhasilan Asil Observasi Proses Pasinaon Siswa	Biji kanthi Huruf
80-90	80%-90%	Apik banget	A
60-79	60%-79%	Apik	B
40-59	40%-59%	Cukup	C
0-39	0%-39%	kurang	D

Sumber: Arikunto (2001: 345)

Banjur analisis kanggo ngerteni undhak-undhakan asil pasinaon siswa ditemtokake kanthi ketuntasan pasinaon kanthi *individual* lan *klasikal*. Kriteria penguasaan minimal asil pasinaon kang dienggo sajrone panliten iki, yaiku:

- Perorangan (*individu*) dianggep wis tuntas sajrone pasinaon yen panyerape siswa ngancik 75. Rumuse kaandharake ing ngisor iki.

$$NA = \frac{SKOR \text{ PEROLEHAN}}{SKOR \text{ MAKSIMAL}} \times 100$$

- Klasikal, kanthi klasikal dianggep tuntas menawa wis ngancik prosentase 80% saka cacah siswa kang ngancik daya panyerap minimal 75.

Rumuse kaandharake ing ngisor iki.

$$NA = \frac{SKOR \text{ PEROLEHAN}}{SKOR \text{ MAKSIMAL}} \times 100$$

Indikator Keberhasilan

Indikator keberhasilan sajrone panliten “Ngundhakake Kawasisan Nulis Aksara Murda lan Pasangane Lumantar Medhia Animasi Flash Siswa SMPN 1 Rejotangan, yaiku

- Ketuntasan pasinaon siswa kanthi *individu*, kagayuh menawa siswa bisa ngancik biji 75

sajrone pamulangan nulis aksara murda lan pasangane.

- Indikator ketuntasan klas (*klasikal*) bisa ginayuh menawa 75% siswa ngancik biji 75 sajrone pamulangan nulis aksara murda lan pasangane.
- Indikator keberhasilan kagiyatan siswa lan guru ginayuh menawa aktifitas guru lan siswa ngancik predikat apik nganti $\leq 80\%$ sajrone pamulangan nulis aksara murda lan pasangane.

ANDHARAN ASIL PANLITEN

A. Andharan Asil Dhata Siklus I

Siklus I ditindakake nggunakake medhia *animasi flash* Ajisaka. Pamulangan ditindakake tanggal 17 september 2015, jam 08.20-09.40 ing klas VIII C SMPN 1 Rejotangan kanthi cacah siswa 30. Panliten katindakake kanthi 4 tahapan, yaiku ngrancang pamulangan, nindakake pamulangan, observasi, lan refleksi. Ing kene panliti minangka guru nindhakake proses pamulangane adhedhasar RPP kang disedyakake lan observer nindakake pambiji ngenani aktivitas guru lan siswa. Kanggo luwih jangkepe diandharake ing ngisor iki.

1. Tahap Ngrancang Pamulangan

Tahap iki panliti nyiapake prangkat kang digunakake ing pamulangan, yaiku RPP kang dijangkepi karo materi, Lembar Kerja Siswa (LKS), lembar observasi, lan Lembar Penilaian (LP).

2. Tahap Nindakake Pamulangan

Proses pamulangan iki ditindakake miturut RPP kang wis disiyapake. Ing RPP iki ana 3 tahap kagiyatan, yaiku pambuka, inti, lan panutup.

Tahap pambuka sadurunge miwiti pamulangan guru menehi salam ndonga lan ngabsen banjur nembang gambang suling kanggo motivasi siswa. Guru nyiapake prangkat mulang lan uga piranti medhia kang arupa computer, LCD lan Saund system. Sawise klas wis siyap, guru ngandharake tujuwan pasinaon nyakup aspek kognitif (produk dan proses), psikomotor dan afektif (perilaku berkarakter dan ketrampilan sosial)

Tahap *inti*, ing kene guru ngajak para siswa kanggo ngeling-eling (*apersepsi*) materi sadurunge yaiku aksara legena, pasangan legena lan sandangan kanthi takon menyang para siswa. Sabanjure guru menehi materi aksara murda kanthi medhia *animasi flash*. Sakwise rampungngandharake materi, guru menehi wektu marang siswa kanggo takon ngenani bab-bab kang during mangerti. Ing babakan iki guru uga menehi tuladha arupa tembung, ukara lan teks kang ngandut aksara murda lan pasangane. Sakwise rampung, siswa dijaluk nglompok kanggo latihan nggoleki aksara murda lan pasangane ing sajeroné

ukara. Kang pungkasan, guru menehi panugasan menyang siswa minangka kanggo pambiji siswa yaiku nggarap LP.

Kagiyatan kang pungkasan yaiku *panutup*. Ing kagiyatan iki guru ngajak siswa kanggo refleksi lan nudhut asil pamulangan ing dina kasebut kanthi basane siswa. Saliyane iku, guru uga menehi tugas sabanjure lan pesen moral menyang siswa.

Saka pasinaon siklus I diolehi rekapitulasi asil tes yaiku:

Tabel 4. Rekapitulasi Asil Tes Siklus I

No	Asil Pasinaon	Siklus
		I
1	Rata-rata tes	73,1
2	Biji kang paling dhuwur	92
3	Biji kang paling asor	36
4	Siswa kang nggayuh KKM	16
5	Siswa kang durung nggayuh KKM	14
6	Presentasi ketuntasan klasikal	54 %

Adhedhasar tabel kasebut bisa diweruhi biji rata-rata asil sinau siswa $2193 : 30 = 73,1$. Persentase katuntasan sinau 54 %, kanthi siswa kang tuntas ana 16 saka cacah siswa 30. Asil dhata kasebut nuduhake yen klas iki durung tuntas sacara klasikal, amarga persentase katuntasane mung 54 % saka persentase katuntasan klasikal kang ditemtokake dening SMPN I Rejotangan yaiku 75%.

3. Tahap Observasi

Adhedhasar pamulangan kang wis ditindakake diolehake dhata pambiji asil observasi. Observasi ditindakake dening observer, yaiku guru Bahasa Inggris klas VIII SMPN I Rejotangan yaiku ibu Susanti Marsono, S.Pd. Observer nggatekake pamulangan ing klas, sasuwene iku observer menehi pambiji marang aktivitas siswa lan aktivitas guru. Saka dhata kasebut bakal dirembukake karo guru panliti, kang sabanjure bisa diandharake kaya ing ngisor iki.

a. Asil Observasi Aktivitas Siswa

Asil observasi aktivitas siswa diolehake saka aktivitas siswa nalika proses pamulangan lumaku kang diamati dening observer. Asil observasi aktivitas siswa sajrone proses pamulangan ing siklus 1 durung nggayuh asil kang apik ana kang kurang lan cukup. Kanthi rata-rata aktivitas siswa 55,3% kalebu ing kategori kurang banget, yaiku ing rentang 50%- 59%.

b. Asil Observasi Aktivitas Guru

Observer ngamati aktivitas guru nalika nindakake proses pamulangan. Saka asil peprincian nuduhake

yen aktivitas guru ing siklus 1 kagolong kriteria “kurang” kanthi persentase 61,5%, yaiku ana ing rentang 60%-69%.

4. Tahap Refleksi

Refleksi minangka tahap kang pungkasan kudu dilakoni sajrone PTK, ing kene panliti nggoleki kakurangan lan kaluwihan kang ditindakake kanggo didadani sabanjure. Sajrone proses pamulangan kang wis ditindakake ing siklus 1 kasebut durung bisa nemokake kaluwihan, nanging kakurangan. Kakurangan ing kene bisa uga diarani alangan sajrone siklus 1. Kakurangan kasebut ing antarane, yaiku :

1. Guru anggone menehi motivasi nembang) kurang
2. Guru nggayutake materi sadurunge (aksara carakan, pasangane lan sandangan) mung saklepan sahingga siswa dereng dunung.
3. Siswa pasif nalika *tanya jawab* ngenani materi sadurunge (aksara jawa legena, pasangan dan sandangan), guru kurang ngajak siswa amprih bisa aktif. Semana uga nalika tanya jawab materi aksara murda lan pasangane, siswa kurang aktif. Katon guru nguasani pamulangan.
4. Akeh siswa kang mangsuli soal evaluasi kanthi bebarengan.
5. Nalika refleksi ngenani materi aksara murda lan pasangane guru sing luwih aktif.
6. Guru kurang nggatekake tingkat pamahaman siswa sajrone proses pamulangan
7. Guru kurang tliti lan luwih ketara kesusu sajrone ngandharake materi

Saka kakurangan-kakurangan kasebut, kudu ditindakake revisi kanggo siklus sabanjure supaya bisa luwih apik lan kasil. Revisi kang bisa ditindakake ing siklus sabanjure yaiku:

1. Guru kudu luwih trampil sajrone menehi motivasi siswa. Sajrone proses pamulangan siswa dijak luwih aktif, salah sijine ing proses apresepasi lan refleksi.
2. Guru kudu nggatekake tingkat pamahaman siswa, luwih peka tumrap respon siswa sajrone proses pamulangan.
3. Nalika ngandharake materi marang siswa guru kudu luwih tliten lan tliti, aja kesusu supaya gampang dipahami dening siswa. Ing kene siswa wis bisa mbedakake gunane aksara murda lan pasangane karo gunane aksara carakan lan pasangane. Nanging uga isih enek siswa kang ketara bingung nalika ngetrapake paugeran nulis aksara murda lan pasangane. Sasuwene diskusi klompok, kang akeh oleh sorotan saka siswa yaiku simbul aksara murda lan pasangane kang jumbuh karo simbul aksara Jawa liyane. Siswa kangelan ngapalne simbul simbul aksara murda lan

pasangane mula saka iku panliten iki perlu diterusake ing siklus II.

4. Perlune kawigaten guru nalika siswa nggarap soal evaluasi amprih siswa duwe semangat nggarap soal dewe-dewe, ora digarap bareng-bareng.
5. Guru diajab bisa ngajak siswa bareng-bareng ngenekake refleksi ngenani materi sing wis diandharake.
6. Guru kudu nggatekake tingkat pemahaman siswa, luwih peka tumrap r spon siswa sajrone proses pamulangan.
7. Guru kudu luwih tlaten lan tliti, aja kesusu nalika ngandharake materi menyang siswa supaya gampang dipahami dening siswa.

Aktivitas siswa ing pasinaon iki kagolong apik . Siswa antusias nyemak tanyangan-tayangan lumantar *animasi flash*. Nanging perlu dikondisikake maneh supaya asile luwih maksimal ing pasinaon sebanjure. Semana uga asil pasinaon siswa ing siklus I ngalami undhak-undhakan nanging durung maksimal utamane trap-trapane nulis aksara murda lan pasangane sarta panulise simbul aksara murda lan pasangane, mula panliten perlu diterusake ing siklus II, kanthi kagiatan mbaleni pasinaon materi aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash* lan nambahi tuladh-tuladha serta latihan/tugas kanggo tolak ukur *keberhasilan* siswa.

B. Andharan Asil Dhata Siklus II

Siklus II ditindakake nggunakake medhia *animasi flash* kang beda saka medhia animasi flash ing siklus I. Medhia *animasi flash* ing siklus II luwih jangkep lan luwih akeh tuladhane. Ana materi aksara Jawa wiwit aksara legana, pasangan, sandangan lan kang paling wigati yaiku aksara murda lan pasangane. Tuladhane arupa ukara lan tembung kang dijangkepi kanthi gambar-gambar kang narik kawigaten. Ana gambar paraga wayang, gambar artis lan gambar woh-wohan. Pamulangan ditindakake tanggal 1 oktober 2015, jam 08.20-09.40 ing klas VIIIC SMPN I Rejotangan kanthi cacah siswa 30. Panliten katindakake kanthi 4 tahapan, yaiku ngrancang pamulangan, nindakake pamulangan, observasi, lan refleksi. Tahapan-tahapan kasebut kaandharake ing ngisor iki kanthi rinci.

1.Tahap Ngancang Pamulangan

Padha karo tahap sadurunge, ing tahap iki luwih disik panliti nyiyapake prangkat kang digunakake ing pamulangan, yaiku RPP kang dijangkepi karo materi, Lembar Kerja Siswa (LKS), lembar observasi, lan Lembar Penilaian (LP) lan prangkat medhia pasinaon kanggo nampilake materi *animasi flash*.

2.Tahap Nindhakake Pamulangan

Proses pamulangan iki ditindakake miturut RPP kang wis disiyapake. Ing RPP iki ana 3 tahap kagiyatan, yaiku pambuka, inti, lan panutup. Langkah-langkah pamulangan ing siklus II iki padha karo siklus I kang bedakne yaiku medhia animasine, ing siklus iki medhia kang digawe luwih lengkap tuladhane lan diwenehi gambar-gambar kang narik kawigaten siswa. Luwih jelase diandharake ing ngisor iki.

Tahap pambuka sadurunge miwiti pamulangan guru menehi salam lan ngabsen banjur nembang “gundul-gundul pacul” kanggo motivasi siswa. Guru nyiapake prangkat mulang lan uga prangkat medhia kang arupa computer, LCD lan Saund system sarta nyiapake klas. Sawise klas wis siyap, guru ngandharake tujuwan pasinaon nyakup aspek kognitif (produk dan proses), psikomotor dan afektif (perilaku berkarakter dan ketrampilan sosial) kanthi rinci.

Tahap *inti*, ing kene guru ngajak para siswa kanggo ngeling-eling (apersepsi) materi sadurunge yaiku aksara legana, pasangan legana lan sandangan kanthi takon menyang para siswa kang dibiyantu karo tampilan aksara Jawa ing medhia *animasi Flash*. Sabanjure guru menehi materi aksara murda lumantar medhia *animasi flash* kanthi tliti lan tlaten sarta ditambahi katrangan-katrangan kang nyengkuyung ing pamulangan iki sarta gambar-gambar kang narik kawigaten lan nyenengake. Sakwise rampung ngandharake materi, guru menehi wektu marang siswa kanggo takon ngenani bab-bab kang durung mangerti. Ing babakan iki guru uga menehi tuladha arupa tembung, ukara lan teks kang ngandut aksara murda lan pasangane. Sakwise rampung, siswa dijaluk nggoleki kanggo latihan nggoleki aksara murda lan pasangane ing sajeronne teks wacan. Sawise mari salah siji wakil klompok ngandharake asil diskusine lan guru menehi ulasan ing pungkasan presentasi. Kang pungkasan ing tahap iki yaiku guru menehi evaluasi menyang siswa minangka kanggo pambiji siswa yaiku nggarap LP.

Kagiyatan kang pungkasan yaiku *panutup*. Ing kagiyatan iki guru ngajak siswa kanggo refleksi lan ndudut asil pamulangan ing dina kasebut kanthi basane siswa. Saliyane iku, guru uga menehi tugas omah sabanjure menehi salam pratanda pamulangan rampung. Asil pasinaon siklus II kaya ing rekapitulasi ngisor iki.

Tabel 5. Rekapitulasi Asil Tes ing Siklus II

No	Asil Pasinaon	Siklus
		II
1	Rata-rata tes	85,6
2	Biji kang paling dhuwur	100
3	Biji kang paling asor	60
4	Siswa kang nggayuh KKM	26

5	Siswa kang durung nggayuh KKM	4
6	Presentasi ketuntasan klasikal	86%

Adhedhasar tabel kasebut bisa diweruhi biji rata-rata asil sinau siswa klas VIII C SMPN I Rejotangan yaiku: $2569 : 30 = 85,6$. Persentase katuntasan sinau 86 %, kanthi siswa kang tuntas ana 26 saka cacah siswa 30. Asil dhata kasebut nuduhake yen nilai rata-rata ing klas iki sadhuwure KKM lan dianggep tuntas sacara klasikal.

3. Tahap Observasi

Adhedhasar pamulangan siklus II kang wis ditindakake diolehake dhata pambiji asil observasi. Observasi ditindakake dening observer, yaiku guru Bahasa Inggris klas VIII SMPN I Rejotangan yaiku ibu Susanti Marsono, S.Pd. Instrumen observasi kang digunakake padha karo kang digunakake ing siklus I. Observer nggatekake pamulangan ing klas, sasuwene iku observer menehi pambiji marang aktivitas siswa lan aktivitas guru. Saka dhata kasebut bakal dirembukake karo guru panliti, kang sabanjure bisa diandharake kaya ing ngisor iki.

a. Asil Observasi Aktivitas Siswa

Asil observasi aktivitas siswa diolehake saka aktivitas siswa nalika proses pamulangan lumaku kang diamati dening observer.

Asil observasi aktivitas siswa sajrone proses pamulangan ing siklus II ngalami undhak-undhakan yaiku 55,3% dadi 76,9% , ana undhak-undhakan 20,3% saka siklus I menyang siklus II. Anane undhak-undhakan iki bisa didadekake indikator yen pamulangan ing siklus II iki kasil kanthi “apik ” amarga ana ing rentang 80%-89%.

b. Asil Observasi Aktivitas Guru

Observer ngamati aktivitas guru nalika nindakake proses pamulangan nulis aksara murda lan pasangane.

Adhedhasar princian nuduhake yen aktivitas guru ing siklus II kagolong kriteria “apik” kanthi persentase 86,1%, yaiku ana ing rentang 80%-89%. Aktivitas guru ana ing siklus II iki ana undhak-undhakan yaiku saka 61,5% dadi 86,1% ana undhak-undhakan 24,6%. Rata-rata aktivitas guru 43, biji iki kalebu kreteria apik. Anane undhak-undhakan iki amarga ing siklus II iki guru luwih aktif lan luwih trampil tinimbang ing siklus I

4. Tahap Refleksi

Adhedhasar dhata asil observasi dening observer lan panliti ing siklus II iki, bisa dijupuk dudutan yen panliten kang ditindakake wis kasil lan ana undhak-undhakan kang signifikan. Adhedhasar kanyatan kasebut kabukten yen medhia *animasi flash* bisa

ngundhakake kewasbisan siswa nulis aksara murda lan pasangane.

Siklus II minangka revisi saka kakurangan-kakurangan ing siklus I bisa katindhakake kanthi apik sahingga bisa ngasilake pasinaon kang kajlentrehake ing ngisor iki.

- Guru luwih trampil sajrone menehi motivasi siswa. Proses pamulangan siswa luwih aktif, kanthi anane tuladha kang dijangkepi karo gambar, siswa luwih aktif.
- Nalika ngandharake materi marang siswa lumantar medhia animasi flash guru luwih tlaten lan tliti, ora kesusu sahingga gampang dipahami dening siswa. Ing kene siswa wis bisa mbedakake gunane aksara murda lan pasangane karo gunane aksara carakan lan pasangane.
- Siswa wis bisa ngapalke simbul simbul aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash*.
- Guru nggatekake siswa nalika siswa diskusi sahingga siswa duwe semangat nggarap tugas klompok lan mresentasekake asil diskusine.
- Guru nggatekake siswa nalika nggarap soal evaluasi sahingga siswa duwe semangat nggarap soal dewe-dewe, ora digarap bareng-bareng.
- Guru bisa ngajak siswa bareng-bareng ngenekake refleksi ngenani materi sing wis diandharake.

Aktivitas siswa ing pasinaon iki kagolong apik . Siswa antusias nyemak tanyangan-tayangan lumantar medhia *animasi flash*. Guru luwih profesional nalika nindhakake pamulangane. Mula panliten iki ora perlu diterusake ing siklus III.

Adhedhasar asil pasinaon ing dhuwur, uga ana bab-bab kang yang perlu disikapi dening guru ing pasinaon sabanjure yaiku guru kudu luwih menehi kawigaten khusus tumrap siswa kang duweni kamampuan kurang. Siswa kang kurang mampu lan kurang duwe prestasi perlu terus diwenahi motivasi kanthi pangajab supaya siswa bisa nggayuh katuntasan lan nggayuh prestasi yang maksimal.

Rekapitulasi Dhata Siklus I lan Siklus II

Rekapitulasi sajrone panliten iki kajlentrehake kanthi telung perangan kang dadi undheraning panliten, yaiku rekapitulasi asil observasi aktivitas siswa, rekapitulasi asil observasi aktivitas guru, lan rekapitulasi asil pasinaon kawasiran nulis aksara murda lan pasangane siswa klas VIII C SMPN I Rejotangan taun ajaran 2015/2016. Luwih jangkepe ing ngisor iki.

1) Rekapitulasi Asil Observasi Aktivitas Siswa

Tabel 6. Rekapitulasi Asil Observasi Aktivitas Siswa siklus I lan siklus II

No	Pasinaon	Siklus	
		I	II
1	Siswa menjawab salam dan berdoa.	3	4
2	Menyanyikan lagu dolanan.	3	4
3	Siswa mendengarkan tujuan pasinaon yang disampaikan oleh guru	3	4
4	Siswa bertanya jawab tentang materi sebelumnya (aksara jawa legena, pasangan dan sandangan).	2	3
5	Siswa memperhatikan penjelasan guru tentang aksara murda melalui medhia animasi flash	4	4
6	Siswa mengamati tuladha teks yang mengandung aksara murda	3	4
7	Siswa melakukan tanya jawab tentang materi menulis aksara murda	2	4
8	Secara berkelompok siswa mencari aksara murda di dalam teks.	3	4
9	Salah satu wakil dari kelompok mempresentasikan hasil diskusi kelompoknya.	3	3
10	Siswa secara individu menjawab soal yang diberikan guru	3	5
11	Siswa dan guru mengadakan refleksi mengenai materi aksara murda lan pasanganya yang telah diberikan	2	4
12	Siswa menerima tugas rumah dari guru.	2	5
13	Siswa mengakiri pelajaran dengan menjawab salam	3	5
	Jumlah Skor	36	53
	Presentase Aktivitas Siswa	55,3%	81,5%
	Kategori	KB	api k

Adhedhasar rekapitulasi asil observasi aktivitas siswa siklus I lan siklus II nuduhake menawa anane undhak-undhakan saka siklus I diolehake cacah skor 36 lan rata-rata aktivitas siswa 56,3% kategori “cukup”. Banjur ing siklus II diolehake cacah skor 53 lan rata-rata aktivitas siswa 81,5% kanthi kategori “apik”. Asil observasi kasebut uga bisa kagambarake kaya diagram ing ngisor iki.

2) Rekapitulasi Asil Observasi Aktivitas Guru

Tabel 7. Rekapitulasi Asil Observasi Aktivitas Guru Siklus I lan Siklus II

No	Pasinaon	Skor	
		1	2
1	Guru membuka pembelajaran	3	4
2	Guru menyiapkan perangkat medhia	3	4
3	Guru menyampaikan kompetensi yang ingin dicapai	4	4
4	Guru menghubungkan materi saat ini dengan sebelumnya (aksara jawa) dengan menggunakan medhia animasi flash.	2	4
5	Guru menjelaskan materi aksara murda dan pasangannya dengan medhia flash.	3	5
6	Guru dan siswa mengadakan tanya jawab tentang materi menulis dengan aksara murda dan pasangannya .	2	4
7	Guru membimbing siswa, secara berkelompok mencari aksara murda di dalam teks bacaan..	3	5
8	Guru memberikan bantuan siswa yang mengalami kesulitan.	2	5
9	Guru memberikan pemantapan terhadap materi yang telah dibahas setelah presentasi perwakilan kelompok selesai.	2	4
10	Guru mengadakan evaluasi seputar materi	3	4
11	Guru bersama siswa melakukan refleksi mengenai materi yang telah dipelajari.	3	4
12	Guru memberikan tugas rumah.	3	4
13	Guru mengakiri pembelajaran dengan salam.	4	5
	Jumlah Skor	37	56
	Presentase Aktivitas Guru	61,1%	86,1%
	Kategori	kurang	api k

Adhedhasar rekapitulasi asil observasi aktivitas guru siklus I lan siklus II ing ndhuwur nuduhake anane undhak-undhakan saka siklus I diolehake skor 37 kanthi presentase 61,1% kriteria “kurang”.

Sajrone siklus II diolehake skor 56 kanthi presentase 86,1% kriteria “apik”. Asil observasi kasebut uga bisa kagambarake kaya diagram ing ngisor iki.

3) Rekapitulasi Asil Pasinaon Nulis Aksara Murda lan Pasangane Siswa Klas VIIC SMPN I Rejotangan

Rekapitulasi asil pasinaon siswa nulis aksara murda lan pasangane sajrone siklus I lan siklus II disajekake ing tabel ngisor iki.

Tabel 8. Rekapitulasi Asil Pasinaon Siswa

No	Asil Pasinaon	Siklus	
		1	2
1	Rata-rata klas	73,1	85,6
2	Biji kang paling dhuwur	92	100
3	Biji kang paling asor	36	60
4	Siswa kang nggayuh KKM	16	26
5	Siswa kang durung nggayuh KKM	14	4
6	Ketuntasan belajar klasikal	54 %	86%

Adhedhasar rekapitulasi asil pasinaon nulis aksara murda lan pasangane siklus I lan siklus II ing ndhuwur, nuduhake anane undhak-undhakan saka siklus I ning siklus II. Biji rata-rata siklus I, yaiku 73,1 wondene biji kang paling dhuwur 92 lan biji kang paling asor 36. Cacah 16 siswa kang nggayuh KKM lan 14 siswa durung nggayuh KKM. Ketuntasan pasinaon klasikal yaiku 54%.

Siklus II biji rata-rata klas yaiku 85,6 ewadene biji kang paling dhuwur 100 lan biji kang paling asor 60. Cacah 26 siswa kang kasil nggayuh KKM wondene 4 siswa durung nggayuh KKM. Ketuntasan pasinaon klasikal, yaiku 86%.

Andharan

Pemaknaan Temuan Panliten

Andharan adhasarake saka asil observasi lan asil pasinaon siswa sarta refleksi saben siklus sajrone proses pamulangan nulis aksara murda lan pasangane lumantar medhia *animasi flash*. Luwih jangkepe ana ing ngisor iki

1) Asil Observasi Aktivitas Siswa

Adhedhasar tabel 4.11 kasebut bisa dijlentrehake yen aktivitas siswa yaiku biji rata – rata asile observasi aktivitas siswa yaiku : $P = \frac{36}{63} \times 100\% = 55,3\%$ persentase kasebut nduweni teges yen biji rata – rata aktivitas siswa yaiku 55,3 lan yen digayutake karo konversi katuntasan ing SMPN I Rejotangan nuduhake biji kurang banget. Yen ing siklus II asile $\frac{53}{63} \times 100\% = 81,5\%$, kriteria apik.

Ana uga deskriptor kang antuk skor 5 utawa maksimal yaiku siswa nggarap evaluasi, nampa tugas

lan nalika nutup pasinaon kanthi seneng. Siswa kurang bisa tanya-jawab utawa rembugan saengga perlu anane upaya amprih ana owah–owahan. Bab iki kudu luwih digatekake dening guru supaya bisa didandani ing pamulangan sabanjure.

2) Asil Observasi Aktivitas Guru

Saka tabel kasebut bisa dideleng yen persentase asile observasi marang kegiatan kang ditindakake dening guru ing siklus 1 nuduhake persentase yaiku $P = \frac{40}{65} \times 100\% = 61,5\%$, persentase kasebut nduweni teges yen bijine aktivitas guru yaiku 61,6 lan yen digayutake karo konversi katuntasan ing SMPN I Rejotangan nuduhake biji kurang amarga ana ing rentengan 60% – 69%. Ing siklus II bijine aktivitas guru yaiku $\frac{56}{65} \times 100\% = 86,1\%$ tegese bijine wis apik.

Siklus I pikantuk skor 3 utawa ana 41,6% nanging ing siklus II wis pikantuk skor 4 utawa ana 69% lan skor 5 utawa ana 31%. Skor 5 diolehi saka diskriptor guru ngandharake materi, mbimbing siswa nalika klompok, menehi pitulungan marang siswa kang kangelan lan uga nalika mungkasi pasinaon.

Adhedhasar skor kang dipikolehi guru kudu luwih ningkatake maneh kegiatan sajrone pamulangan sabanjure supaya asile uga luwih apik lan bisa ndandani sawenehing kekurangan kang isih ana.

3) Asil Pasinaon Siswa Nulis Aksara Murda lan Pasangane

Adhedhasar asil tes nulis aksara murda lan pasangane siswa siklus I lan siklus II nuduhake menawa anane undhak-undhakan saka siklus I. Biji rata-rata siklus I, yaiku 73,1 ewadene biji kang paling dhuwur 92 lan biji kang paling asor 36. Cache 14 siswa kang nggayuh KKM wondene 16 siswa durung nggayuh KKM. Ketuntasan pasinaon klasikal yaiku 54%.

Sajrone siklus II biji rata-rata klas yaiku 85,6, wondene biji kang paling dhuwur 100 lan biji kang paling asor 60. Cacah 26 siswa kang kasil nggayuh KKM ewadene 4 siswa durung nggayuh KKM. Ketuntasan pasinaon klasikal, yaiku 86%.

Adhedhasar dhata kasebut, pencapaian asil pamulangan siswa ing siklus II wis bisa nggayuh ketuntasan pasinaon klasikal yaiku 86% kanthi katuntasan individu $\geq 75\%$.

Salaras karo pamawase Hamalik (2012:30) bukti menawa pawongan wis sinau, yaiku anane owah-owahan solah bawa, kayata saka kang ora weruh malih weruh, ora ngerti malih ngerti, lsp. Kasile pamulangan lumantar medhia *animasi flash* sajrone indikator undhak-undhakan asil pasinaon nulis aksara murda lan pasangane, bisa dingerteni saka asile

panliten iki kang nerangake menawa asil pasinaon ing siklus I nuduhake ketuntasan klasikal cacah 54% bisa mundhak ing siklus II kang nggayuh ketuntasan klasikal cacah 86%.

Implikasi Asil Panliten

Sajrone asil panliten kang wis katindakake, katon menawa anane undhak-undhakan aktivitas siswa, aktivitas guru, lan asil pasinaon siswa nulis aksara murda lan pasangane siswa kelas VIII C SMPN I Rejotangan Tulungagung. Bab iki nuduhake lan wenehi bukti menawa medhia animasi flash bisa katrapake sajrone proses pamulangan, mligine basa Jawa materi nulis aksara Jawa.

Pasinaon lumantar medhia animasi flash, guru bisa nuwuhake swasana pamulangan kang nyenengake lan ora mbosenake. Pamulangan ora asipat munjer ing guru ananging uga bisa munjer ing siswa, amarga guru nduweni kalungguhan minangka fasilitator, medhiator, lan pembimbing kagiyatan pamulangan siswa supaya bisa lumaku kanthi apik. Guru mbimbing siswa kang ngrasa kangelan, saengga sesambungane guru lan siswa bisa luwih raket lan kuwat.

Panganggone medhia animasi flash uga nduweni paedah kanggo siswa. Sadurunge dienkake tindakan, siswa ngrasa kangelan sajrone nyinaoni nulis aksara Jawa mligine ing materi nulis aksara murda lan pasangane. Sawise diwenehi pamulangan kanthi *treatment* lumantar medhia animasi flash siswa bisa ngundhakake asil pasinaone lan luwih aktif sajrone kagiyatan pamulangan. Panliten iki dikarepake bisa dikembangake luwih jero, bisa dikembangake dening guru utawa pengembang pendhidhikan liyane saengga pasinaon bisa luwih apik lan tujuwan pasinaon bisa kagayuh kanthi apik maremake.

PANUTUP

Dudutan

Dudutan kang bisa dijupuk saka panliten tindakan klas iki yaiku:

1. Aktivitas siswa kelas VIII C SMPN I Rejotangan taun ajaran 2015/2016 ing pasinaon nulis aksara murda lan pasangane kanthi medhia *animasi flash* ngalami undhak-undhakan kang signifikan yaiku saka 55.3% ing siklus I dadi 81.5% ing siklus II ana undhak-undhakan 26.2%. Undhakan-undhakan kasebut utamane ana ing aktivitas siswa nalika takon lan uga mangsuli pitakon siswa liyane. Akeh siswa sing wis wani ngacungake tangan kanggo takon meteri kang during paham.
2. Aktivitas guru ing pasinaon nulis aksara murda lan pasangane kanthi medhia *animasi flash* klas

VIII C SMPN I Rejotangan taun ajaran 2015/2016 ngalami undhak-undhakan kang signifikan yaiku saka 61.5% ing siklus I dadi 86.1% ing siklus II ana undhak-undhakan 24.6%. Iki bisa diweruhi nalika guru ngandharake materi katon tlaten lan trampil sarta aktif menehi bimbingan,

3. Kanthi medhia *animasi flash* asil pasinaon siswa klas VIII C SMPN I Rejotangan taun ajaran 2015/2016 ngalami undhak-undhakan. Medhia *animasi flash* bisa mrantasi perkara kang sasuwene iki dadi tanggungane guru, sabanjure diajab bisa ngundhakake prestasi siswa.

Pamrayoga

Adhedhasar dudutan ing dhuwur panliti menehi pamrayoga kaya ing ngisor iki.

1. Kanggo Guru
 - a. Ngelingi pasinaon Basa Jawa khusus nulis aksara Jawa saiki kurang oleh kawigaten saka masyarakat, mula guru basa Jawa kudune bisa milih lan migunakake medhia pasinaon kang bener-bener bisa narik minat siswa kanggo pasinaon. Salah sijine yaiku kanthi migunakake medhia *animasi flash*. Kanthi migunakake medhia *animasi flash* ing pamulangan nulis aksara murda lan pasangane pranyata siswa luwih antusias sahingga bisa ngundhakake kewasbisan siswa nulis aksara murda lan pasangane.
 - b. Yen ing panliten tindakan klas iki medhia animasi flash mung digunakake ing kompetensi dasar nulis aksara murda lan pasangane tentune medhia animasi flash uga bisa digunakake ing materi-materi liya. Mula saka kuwi guru kudu mampu lan jeli nalika milih medhia pasinaon kang cocok kanggo bocah SMP.
2. Kanggo Sekolah
 - a. Sekolah kudune menehi sarana lan prasarana kang madai (kaya piranti multimedhia) kanggo nunjang kagayuh tujuwan pasinaon.
 - b. Sekolah kudune uga menehi motivasi, kalonggaran lan fasilitas marang para guru amprih luwih kreatif nalika migunakake medhia pasinaon.
3. Kanggo Dinas Pendidikan Daerah
 - a. Dinas Pendidikan Daerah kudune kerep nganakake pelatihan-pelatihan marang para guru ngenani penting nggawe lan nggunakake medhia pasinaon supaya ningkatake mutu pendidikan.
 - b. Dinas Pendidikan Daerah perlu ngenekake kagiyatan lomba kang ana kaitane karo inovasi pasinaon utamane kang ngenani carane nggawe medhia pasinaon lan uga

nggunakake metodhe pasinaon kang paling mutakhir.

KAPUSTAKAN

- Adobe, http://id.wikipedia.org/wiki/Adobe_flash)
- Akhadiah, Subakti, dkk. 1997. *Menulis*. Jakarta: Depdikbud.
- Arikunto, Suharsimi. 2013. *Prosedur Penelitian Suatu Pendekatan Praktik*. Jakarta: Rineka cipta.
- Arsyad, Azhar. 2014. *Medhia Pembelajaran*. Jakarta: Raja Grafindo Persada.
- Basir, Udjang. 2010. *Keterampilan Menulis*. Surabaya: Lembaga Penerbitan Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Surabaya.
- Dhanta, Jaya. 2007. *Panduan Lengkap Menggunakan Adobe Flash CS 4*. Surabaya: Indah.
- Indarti, Titik. 2008. *Penelitian Tindakan Klas (Ptk) dan Penelitian Ilmiah: Prinsip-prinsip Dasar, Langkah-langkah dan implementasinya*. Surabaya: Penerbit Bahasa dan Sastra Universitas Negeri Surabaya.
- Kusuma,Wijaya.,Dwigatama,Dedi. 2012. *Penelitian Tindakan Klas*.Jakarta: Indeks.
- Moleong,J,Lexy. 2006. *Metodologi Penelitian Kuantitatif*. Bandung: Remaja Rosdakarya.
- Padmodoeotjo. 1989. *Wewaton Panulise Basa Jawa Nganggo Aksara Jawa*. Surabaya:PT Citra Jaya Murti.
- Panitia Sertifikasi Guru (PSG) Rayon 114 Universitas Negeri Surabaya. 2012. *Materi Pendidikan dan Pelatihan Profesi Guru (PLPG)*. Surabaya: Universitas Negeri Surabaya.
- Purwanto, Eko. 2011. *Pepak Bahasa Jawi*. Jogjakarta: DivaPress.
- Qirana, Yudha. 2015. *Pengertian dan Jenis-jenis animasi*. ([http://clickyudhaqirana.wordpress.com/2015/03/29/pengertian-dan-jenis-jenis-animasi/diakses tanggal 9/02/2015, pukul14:29](http://clickyudhaqirana.wordpress.com/2015/03/29/pengertian-dan-jenis-jenis-animasi/diakses_tanggal_9/02/2015_pukul14:29)).
- Rahadi, Aristo. 2003. *Medhia Pembelajaran*. Jakarta: Direktorat Tenaga Kependidikan.
- Riduwan. 2014. *Dasar-dasar Statistika*. Bandung: Alfabeta.
- Sadiman, Arief S, dkk. 2005. *Medhia Pendidikan*. Jakarta:PT Raja Grafindo.
- Setiandekky.blog.widyatama.ac.id/ diakses tanggal 29 desember 2015 pukul 10:30 wib.
- Sharon,Shlomo.2014. *Cooperative Learning*. Yogyakarta: Istana Medhia.
- Sudjana, Anas. 2007. *Pengantar Statistik Pendidikan*. Jakarta:PT Grafindo Persada.
- Sugiyono. 2015. *Metodhe Penelitian Pendidikan (Pendekatan Kuantitatif, Kualitatif dan R&D)*. Bandung:Alfabeta.
- Sukarman dan Tresno Sukendro. 2009. *Widya Basa Jawa Kanggo SMP lan MTs Klas VIII*. Jakarta:Erlangga.
- Tarigan, Henry Guntur. 1986. *Menulis Sebagai Suatu Ketrampilan Berbahasa*. Bandung: Angkasa.
- Panitia Sertifikasi Guru (PSG) Rayon 15 Universitas Negeri Malang. 2011. *Bahasa (Modul)*. Malang:Universitas Negeri Malang

UNESA
Universitas Negeri Surabaya